

MIRTIES ETIKA LIETUVOS KAIMO KULTŪROJE

Irena Regina Merkienė

*Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva
el. p.: irena.merkiene@takas.lt*

ĮVADAS

Šis straipsnis yra ankstesnio šiuolaikinio krikščioniško lietuvių pasaulėvaizdžio tyrinėjimo tęs¹. Jo tikslas – apžvelgti istorines lietuviškas tradicijas, atsiskleidžiančias per šeimos ir bendruomenės santykius su mirstančiuoju ir velioniu. Naudodami lyginamąjį metodą ir tekstų analizę apibūdinsime, kaip Lietuvos kaimo ir miestelių žmonės pasaulėžiūros sumaištis laikais suprato velionio reikmes ir savo pareigas, kaip derino savo ir velionio pasaulėžiūrų skirtumus ir kaip šios gyvųjų ir mirusiųjų tradicinės sąsajos keitėsi XX a. ir dabartinio XXI a. pradžioje. Siekiame mirtį parodyti kaip daugialypį kultūros reiškinių, apimančių tradicinio ir modernaus mirties įvaizdžio sąsajas individualiai suvoktoje ir bendruomeniškai įprasminoje realybėje, išgyvenant ir kultūriškai apipavidalinant artimų žmonių netektį. Kyla klausimas – kiek ir kaip religiniuose ir pasaulietiniuose laidotuvių papročiuose veikia tradiciniai etiniai imperatyvai?

Kultūros etinės išraiškos, jų sąsajos su besikeičiančia kultūros terpe konkrečioje laiko dimensijoje – viena iš problemų, kurios tyrimas yra daugiasluoksnis. Etika kaip filosofijos kategorija dažniausiai apima istoriškai susiformavusią, išskirtinių asmenybių sukurtą filosofinę mintį, kuri daugiau ar mažiau paplito atskiruose visuomenės sluoksniuose, formavo jų pažiūras ir turėjo įtakos elgesiui. Etnologo žvilgsniu šias kategorijas matome kaip visiškai naują pažiūrų darinį, kuriame persipina apibrėžtu laikotarpiu vertikalčiai perimta kultūrinė šeimos tradicija, kūrybiškai plėtojamos horizontaliais ryšiais bendruomenėje sklindančios vietinės kultūrinės realijos ir į atskiras žmonių grupes nukreipta išskirtinė filosofinė mintis – ideologinis formuojamo pasaulėvaizdžio ir su juo susijusių elgesio normų pamatas, kurį stengiasi įdiegti valstybinės, švietimo ir religinės institucijos.

Mirties apipavidalinimas po krikščionybės įvedimo Lietuvoje neatsiejamas nuo krikščioniškos moralės apraiškų. Sauliaus Kasmausko teigimu, marinimo ir laidotuvių apeigos pažymi moralinį žmonių brandos lygį. Tradiciniai papročiai įpras-

¹ I. R. Merkienė, Vėlės XX a. pabaigos pasaulėjautoje (Pietryčių Latvijos lietuvių memoratai), *Darbai ir dienos 31: Dabarties kultūra: pokrypiai ir nuokrypiai*, Kaunas, 2002, p. 227–238; I. R. Merkienė, Latvijos lietuviai etninėje ir kultūrinėje konvergencijoje, *Lituanistica*, 2001, Nr. 1(45), p. 117–143.

mina žmogaus mirtį ir palaidojimą². Tačiau visuomenėje keičiantis kartoms tradicinės, kūrybiškai rutuliojamos ir naujovėmis pasipildančios liaudiškos etikos visuma dvasinės ir medžiaginės kultūros sąsajose atsiskleidžia sudėtingais, nuolat besikeičiančiais pavidalais, įprasminančiais visuomenės ir asmeninius siekius, viltis, būvio permainas ir kompromisus. E. Danilevičius pabrėžė, kad žmogaus egzistencija daugelio sinergetikų suprantama kaip prieštarų kova. Asmuo savo būtyje siekia suderinti vidinį, asmenybėje esantį prieštaravimą tarp materialaus kūno ir dvasinės sielos projekcijos į žmogaus išorinio gyvenimo sritį; prieštaravimą tarp asmeninių savirealizavimo, gyvenimo įprasminimo siekių ir veiklos sistemos keliamų reikalavimų³. Etninėje kultūroje tai atsiskleidžia individualiame ir bendruomenės elgesyje, kai tenka pasirinkti asmeninius ar bendruomeninius interesus, bandyti juos suderinti, atsižvelgiant į pasekmes transcendentiniame laike.

ETNOGRAFINIAI ŠALTINIAI IR JŲ INTERPRETACIJA

Ikikrikščioniškam lietuvių mirties suvokimui apibūdinti naudojome ankstyvuosius Lietuvos istorijos rašytinius šaltinius, jo sąsajoms su naujuoju krikščionišku klotu – tautosaką iš Lietuvių literatūros ir tautosakos rankraštyno (Lietuvių tautosakos archyvas, toliau – LTA), sakmes ir tikėjimus, kuriuos paskelbė Jonas Basanavičius⁴ ir Jonas Balys⁵. Šiuo metu jau yra nemažai paskelbta su mirtimi susijusių lietuvių tikėjimų ir sakmių studijų. Tautosakoje nuolat iškylantį žmogaus mitologinį santykį su Mirtimi ir ją valdančiu Dievu fenomenologiniu metodu tyrinėjo Rita Repšienė⁶. Edita Korzonaitė analizavo sakmių sinchronines sąsajas su papročiais. Jos nuomone, sakmėse atsispindintys nykstantys laidotuvių papročiai kadaise galėjo būti naudojami jų tęstinumui įtvirtinti arba atmesti⁷. 1995–2004 m. per etnografinius lauko tyrimus Lietuvoje ir Latvijoje autorės užrašyti memoratai⁸ sukonkreтина individualaus mirties vyksmo aplinkybes istorinio laiko ir geografiniame kontekste.

Apklaustuosius etnografinių duomenų pateikėjus pagal amžių galime suskirs-

² S. Kasmauskas, Laidojimo apeigų praktika, Moralinė jų dimensija bei įtaka visuomenės ir kariškos bendruomenės žmogui, *Soter*, Religijos mokslo žurnalas, 2002, Nr. 8(36), p. 117.

³ E. Danilevičius, Pašaukimo teologija – dviejų laisvių meilės dialogas, *Soter*, 2002, 7(35), p. 77.

⁴ *Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių*, surinko J. Basanavičius, trečia elektr. laida, Kaunas, 1928.

⁵ J. Balys, *Raštai*, Vilnius, 2003, t. 4; 2004, t. 5.

⁶ R. Repšienė, Mirties projekcijos tradicinėje kultūroje, *Liaudies kultūra*, 1998, Nr. 1, p. 32–37.

⁷ E. Korzonaitė, Žmogus pasikorėlės vestuvėse: papročiai mitologinėje sakmėje ir tikrovėje, *Liaudies kultūra*, 1999, Nr. 3(66), p. 21–26; E. Korzonaitė, Akmens paskirtis laidojimo papročiuose, *Tautosakos darbai*, Vilnius, 2000, t. XII (XIX), p. 189–195; E. Korzonaitė, Keli sakmių ir papročių sąveikos atvejai, *Tautosakos darbai*, 2000, t. XIII (XX), p. 43–52.

⁸ *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas* (toliau – *IIES*), b. 1978, 1991, 2256–2258. Neįregistruota tyrimų dalis nurodyta atskirai nuorodose.

tyti į dvi sąlygines grupes: asmenis, kurie mokėsi tikėjimo pagrindų mokykloje, ir tuos, kurie socializacijos ir tikėjimo inkultūracijos metu turėjo tenkintis šeimoje gaunama informacija. Antrąją grupę sudarė per Antrąjį pasaulinį karą ir vėliau, iki 1980 m., gimusieji žmonės. Laisvamanybė Nepriklausomoje Lietuvos Respublikoje buvo menkai paplitusi. 1923 m. surašymo duomenimis, žmonių be tikėjimo, ateistų ir laisvamanių buvo tik 0,004% visų Lietuvoje buvusių lietuvių⁹. 1935 m. Romos katalikai Lietuvoje sudarė 80,48% visų gyventojų¹⁰. Dėl to neuostabu, kad įžengus į trečiąjį tūkstantmetį beveik 80% Lietuvos gyventojų išliko katalikais. Šiame straipsnyje apie juos bus kalbama daugiausiai.

Etnografinių lauko tyrimų metu atskirais atvejais buvo užrašomas platus naratyvas, prilygstantis gyvenimo istorijai. Jame pateikėjo asmeninė nuomonė apie jam žinomą vietovę ir jos gyventojų kasdieninį gyvenimą išreiškiama kaip asmeninės patirties ir visuomenės nuomonės konvergencijoje susiformavęs santykinis realybės vaizdas autoriniame literatūros kūrinyje. O kuo laikytini pateikėjų atsakymai į specialiai pasiruoštus etnografinius klausimynus? Etnologinėje literatūroje jie dažniausiai naudojami kaip tam tikri etnografiniai duomenys. Šie aprašai prieš porą dešimtmečių dažnai būdavo laikomi tarsi laboratorinio tyrimo rezultatu. Su klausimynais surinkta medžiaga naudota kultūros reiškinių geografiniai ar chronologinei apskaitai, o cituojami anoniminiai atskiros žmogaus atsakymai tik patvirtindavo autorius tezę. Vieno pateikėjo atsakymai į struktūrizuotą klausimyną, kuriame klausimai uždari, iš tiesų vertingi tik kaip statistinis vienetas. Tuo tarpu atviri ir pusiau atviri klausimai leidžia duomenų pateikėjui pasakoti apie jam įsiminusius dalykus, reikšti apie juos savo nuomonę – teiginius ir spėliones. Tai pasakojimui suteikia autorinio kūrinio reikšmę. Pateikti iš šalies konkretūs klausimai tik nukreipia pateikėjo mintį, tačiau netrukdo pasirinkti pasakojimo būdą, kalbos įmantrybių, įvaizdžių ir jais perteikti savo asmeninę kultūrinę patirtį.

Šiam straipsniui panaudoti klausimai apie individualų, šeimos ir bendruomenės narių elgesį šalia mirštančiojo ir velionio, asmeninį pasirėngimą mirčiai ir duomenų pateikėjo biografijos faktai. Užrašytus atsakymus priskiriame prie memoratų, nes juose atsiskleidžia subjektyvi žmonių nuomonė apie asmeninius gyvenimo įvykius. Duomenų visuma rodo ne tiek laidotuvių vyksmo suvokimo įvairovę, kiek tam tikrus vietinius savitumus ir duomenų pateikėjų pasaulėžiūros skirtumus. Ji leidžia daryti išvadą apie XX a. visuomenės viešąsias, bendruomenės manifestuojamas ir asmenines, su privačiu gyvenimu susijusias liaudiškas etines pažiūras.

Dabartiniuose memoratuose atsiskleidžia sumodernėjęs naujų teologinių eschatologijos aiškinimų ir įvairios pašalinės kilmės informacijos paveiktas individualus įvairaus amžiaus ir išsilavinimo asmenų pasaulėvaizdis. Jame persipina pagrindinės tradicinės elgesio su velioniais nuostatos, perimtos iš šeimos ir religinės bendruomenės, konkreti asmeninė patirtis, sukaupta dalyvaujant laidotuvėse, ir su artimųjų mirtimi susijusi individualiai išgyventa tikrovė, atsiskleidžianti pomirtinio pasaulio suvokimu, į jį nukreiptais konkrečiais veiksmais ir jo sąsajų su gyvaisiais apibūdinimu.

⁹ Lietuvos gyventojai. Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys, Kaunas, p. 27–30.

¹⁰ Lietuvos statistikos metraštis 1935 m., Kaunas, 1936, p. 15.

Savo darbuose iš esmės pritariu Jeanui Francois Lyotardui, apibendrinančiam daugelio tyrinėtojų nuomonę: „pasakojimas yra (įvairiais požiūriais) esmingiausia paprotinio žinojimo forma“¹¹. Priklausomai nuo pasirinkto šaltinio ir išrutuliotų, iš kartos į kartą perduodamų mitologinių pasakojimų, pasakų ir legendų tyrimo aspekto jie priskiriami prie literatūros arba istorijos kūrinių. Šiame straipsnyje autobiografinio pasakojimo fragmentus, biografijos duomenis apie asmeninės dvasinės kultūros faktus plačiame savo gyvenimo ir religinių įsitikinimų kontekste priskiriame istorijos sričiai. Tenka pripažinti, kad kai kurių pasakojimų siužetai turi sakmės bruožų, tačiau jie pasakotojui turi kitą vertę. Duomenų pateikėjas kartais išsipasakoja nejučia, visai nesiekdamas ką nors paveikti sava informacija, pasisako, kad patirtį laikė paslapyje arba dalijosi tik su artimiausiais žmonėmis. Tuo ji skiriasi nuo naratyvo specialaus asmens, kuris perima ir saugo tradicinę genties ar vietinę žinią, kad lengvai įsimenančio meno kūrinio pavidalu perduotų jaunajai kartai svarbias bendruomenei ir individui tolimos praeities žinias ir jų pagrindu konstruotų tos kartos elgesį.

Memoratuose pateikėjas supažindina su jam labiausiai įsiminusiais asmeninio gyvenimo įvykiais. Jų dalyviai yra nuolat bendraujančių 1–3 kartų artimiausi žmonės – šeima, giminaičiai, kaimynai, rečiau kiti žmonės, su kuriais teko susidurti kokiomis nors aplinkybėmis. Cituojant pateikėjų pasakojimus nurodomi jų vardai ir pavardės, nes apklausos metu buvo tokia pateikėjų valia. Nurodoma ir apytikslė gyvenamoji vieta. Taip siekiame parodyti konkrečios vietos įvykius – vietinės kultūros realijas tam tikru laiku, prisodrintu istorijos vyksmo sukeltų aplinkybių.

Kiekvienos kartos sąmonėje skirtingais istorijos tarpsniais klostėsi žmogaus gyvenimo baigties, pasaulio pabaigos ir amžinojo gyvenimo esmės supratimas. Tai bendro, palietusio visus pasaulio visuomenės sluoksnius, proceso dalis, kurio pagrindinės idėjos pirmiausia atsiskleidavo religijos filosofijoje. Krikščioniškų eschatologijos aiškinimų XX a. pobūdį charakterizavo Jozefas Ratzingeris: „Šita žūtis samprata, kurią tragiškai patvirtino Pirmasis pasaulinis karas, pamažu sunaikino iki tol vyravusiąją teologiją, optimistinę kultūrinę krikščionybę. Teologija pasuko egzistencializmo, ryžto ir apsisprendimo filosofijos link, kuri sykiu parodė esanti filosofinė išraiška to, ką Kristaus misijoje simbolizuoja galutiniai dalykai. Be to, teologiją palietė ir antra, stipresnė srovė, kuriai būdingas didesnis realizmas, – tai marksizmas“¹². XX a. antrojoje pusėje, ypač nuo 7-ojo dešimtmečio, Lietuvos postmodernistinėje visuomenėje šių srovių sandūroje padaugėjo įvairių nuomonių apie pomirtinį gyvenimą ir gyvųjų elgesio su mirusiais etines normas.

XX a. antrojoje pusėje Lietuvoje jaunimui socializuojantis idealistinės ir materialistinės pasaulėžiūros kova formavo pasaulėžiūros nišas, į kurias skverbėsi naratyvais ir kitaip perduodama įvairi informacija apie metafizinį pasaulį. Įtakos neišvengė ir vyresnio amžiaus tradicinių religijų išpažintojai. Taip memoratuose išryškėjo natūraliai besikeičianti XX a. liaudies religinės pasaulėžiūros sistema, kurioje mirties vyksmas reikalauja nuolat atnaujinti etinį įforminimą.

¹¹ J. F. Lyotard, *Postmodernus būvis. Šiuolaikinį žinojimą aptariant*, iš prancūzų kalbos vertė M. Daškus, Vilnius, 1993, p. 53.

¹² J. Ratzinger, *Eschatologija. Mirtis ir amžinasis gyvenimas*, Kaišiadorys, 1996, p. 12, 13.

BALTŲ IKIKRIKŠČIONIŠKOS MIRTIES ETIKA

Mirtis nėra vien fiziologinis reiškinys. A. Budriūnaitė taikliai pastebėjo: „Nors egzistencijos pabaiga, regis, sunkiai apibrėžiamas dalykas, mirtis jaučiama visur. Ji tarsi šešėlis lydi kiekvieną gyvybės žingsnį. Mes matome daugybę mirties „veidų“: mano mirtis, kito mirtis, karas, savižudybė, fizinė mirtis, dvasinė mirtis, mirties baimė ir t. t. Todėl bandant kalbėti apie mirtį apskritai, kalbama apie jos santykį su įvairiom gyvenimo apraiškom“¹³. Susidūrus su artimųjų, draugų, pažįstamų ar bent žinomų gerbiamų žmonių mirtimi, kas kartą ieškoma individualių priemonių meilei, netekčiai, atjautai, pagarbai ir pagalbai išreikšti. Tos pastangos ir jomis sukuriamos realijos yra kultūros vertybių tęstinumo, jų kūrybinio modifikavimo ir atnaujinimo prielaida.

Lietuvių etninės kultūros ištakos siekia seniausią ikikrikščioniškos kultūros klotą. Tiek XIX a., tiek XX a. antrosios pusės etnologinėje literatūroje randame diskursus į jį aiškinantis tradicinę lietuvių pasaulėvoką ir dėl kintančių aplinkybių įsitemėjusias naujas elgesio su mirštančiuoju ir velioniu normas: archeologiniai, rašytiniai šaltiniai, tautosaka, kitų tautų ir antikinės kultūros paralelės naudojamos priešistorinio mirties suvokimo rekonstrukcijai ir sąsajoms su dabarties kultūra nusakyti. Marija Gimbutienė, analizuodama baltų laidotuvių papročius, jų priešistorinę palikimą visų pirma susiejo su senąja religija, kurią laikė išikūnijusia „dabartinių lietuvių ir latvių kosminiame ir lyriniame pasaulio suvokime“¹⁴. XIX a. ir XX a. pasaulėvokoje išliko nemažai tikėjimų, kuriuose pastebimas senojo nekrokulto dviypumas. Rūtos Giedrienės tyrimais, protėvių kulto ryšys su agrariniais kulta ir zoolatrijos pėdsakais liudija funkcionavus sudėtingų religinių vaizdinių sistemą¹⁵. Joje etinės ir estetinės pažiūros buvo neatsiejamos nuo gyvybės atsinaujinimo ištakomis laikomo Dievo – kūrėjo, Žemės – motinos ir Mirties.

Senieji laidotuvių papročiai atsiskleidžia kaip gyvųjų pastangos sunorminti savo santykius su velioniu. Prieš įsigalint krikščionybei bendruomeninė baltų etika reikalavo jam atiduoti geriausią, ką gyvas būdamas užgyveno, kad kitame pasaulyje turėtų tai, ką turėjo šiame. Pasak XIV a. pradžioje rašiusio Petro Dusburgiečio, „jie mat manė, kad tas, kas šiame gyvenime yra buvęs kilmingas ar nekilmingas, turtingas ar vargšas, galingas ar negalingas, toks bus po prisikėlimo ir būsimejame gyvenime. Dėl to dažnai su mirusiu kilminguoju jie degino jo ginklus, žirgus, vergus ir tarnaites [...], drabužius bei sakalus ir visa kita, kas reikalinga kariams. Su nekilmingaisiais drauge degino jų kasdieninio darbo reikmenis. Jie tikėjo, kad sudeginti daiktai prisikelsią drauge su jais ir jiems tarnausią kaip anksčiau“¹⁶. Gražiai aprengtas ir garbdomas velionis dalyvaudavo savo šermenų puotoje, o paskui su visu turtu, šeimynykščiais būdavo išleidžiamas į kitą pasaulį. Jį lydėjo arklys, nes buvo tikima, „kad kariai ir ūkininkai ant savo arklių joja per

¹³ A. Budriūnaitė, Žmogaus santykis su meile ir mirtimi: tragizmas ir pilnatvė, *Soter*, 2002, Nr. 7(35), p. 221.

¹⁴ M. Gimbutienė, Baltai (1963), *Lietuvių mitologija*, sudarė N. Vėlius ir G. Beresnevičius, Vilnius, 2004, t. 3, p. 128–129.

¹⁵ R. Giedrienė, Senojo nekrokulto apraiškos XX a. lietuvių kapinėse ir jų priežiūros papročiuose (1997), *Lietuvių mitologija*, p. 324.

¹⁶ Petras Dusburgietis, *Prūsijos žemės kronika*, Vilnius: Vaga, 1985, p. 88.

dangų į mirusiųjų karalystę, o iš ten raiti paprastai sugrįžta aplankyti savo šeimos, paviešėti per mirusiųjų šventę spalio mėnesį ar per kitas šventes¹⁷. Ta proga būdavo rengiamos šeimų ir jų protėvių vaišės kapuose. Mirusieji gentainiai tarsi dalyvaudavo gyvųjų gyvenime, jų rūpesčiuose ir džiaugsmuose, kas kartą priimdami atnašas, velionių apverkimą ir garbstymus. Pranė Dundulienė XX a. mirusiųjų gerbimo papročius po sėjos lankant kapines, kryžius, koplytėles ir meldžiant geresnio javų derliaus, kurie buvo krikščionybės susieti su laukų pašventinimo apeigomis ir supinti su krikščioniškomis maldomis, vertino kaip pastangas pasitelkti prosenelių galią¹⁸.

Svarbiu laidotuvių elementu buvo ritualinis raudojimas. Raudos visų pirma turėjo etinę funkciją – rodė velioniui meilę ir prisirišimą, gėlą dėl išsiskyrimo, taip pat ir estetinę funkciją – įsivaizduojamas transcendentinis dialogas su mirusiuoju suteikė vyksmui dramatiškumą, demonstravo bendruomenei ir giminaičiams netekties dydį¹⁹. Seniausiuose ir vėlesniuose rašytiniuose šaltiniuose raudomis klausama velionio, kodėl jis išėjo, kodėl paliko savuosius²⁰, tarsi mirtis būtų atėjusi žmogui asmeniškai apsisprendus pasitraukti dėl blogo gyvenimo ar nepakankamo namiškių dėmesio. Jose meilūs žodžiai persipina su dėkojimais, rūpesčiu dėl savo ateities ir atsisveikinimu.

Mažonoje Lietuvoje apie 1426 m. Sembos vyskupas Michaelis Jungė įsaku draudė raudojimą kaip krikščionims nederantį dalyką. Laikui bėgant raudų turinys ir jose naudojama simbolika liūdesiui išreikšti keitėsi, ir šiandieną nepakanka duomenų įrodyti, kad tuo metu žodžiais buvo ne tik garbstoma, bet ir raudama. Greičiausiai M. Jungė kalbėjo apie garsaus verksmo proveržį su klyksmais ir vaitojimais. Lotyniškas tekstas *flendo aut ululando*²¹ lietuviškai gali būti suprastas

¹⁷ M. Gimbutienė, Baltai, *ibid.*, p. 109–116.

¹⁸ P. Dundulienė, *Senovės lietuvių mitologija*, Vilnius: Mokslas, 1990, p. 75.

¹⁹ 1967 m. Ona Ridikaitė-Rukšėnienė per savo vyro Bronislovo Rukšėno laidotuves Šermukšnių k., pamačiusi, kad atvažiavo jo brolis iš Švenčionių, pradėjo garsiai, tęsdama žodžius, kalbėti „Oi, Bronikėlio, kam paliokė vargo vargt?“ ir t. t. Artimieji buvo apstulbę. Dukra pradėjo barti motiną, o ji nustebusi pasakė, kad taip reikia daryti. Laidojant 1967 m. Mekšrių k. jos žentą Bronių Kačerauską, ji vėl darė tą patį. Tik pateikė ją neatsiminė, ar tuo momentu buvo pasirodęs koks velionio artimas. Per moterų laidotuves ji neatsisveikindavo žodžiais. Giminės yra pasakoję, kad ir kitos Ridikų giminės moterys, naujai atvykstantiems pagerbti velionio, pradeda atsisveikinti žodžiais (Laimutė Kubilienė, Atsakymai į Irenos Reginos Merkienės etnografinius klausimynus apie Biržų kraštą: savimonė, marinimas, laidotuvės, pirštinės, rinkinį sudarė Vytautas Didžpetris, 2002, *Lietuvos istorijos instituto rankraštynas*, F 25, l. 52, 53).

²⁰ A. Žičkienė, Veliuonos raudos XIX ir XX amžiuje, *Tautosakos darbai*, Vilnius, 2003, t. XVIII(XXV), p. 32; A. Žičkienė, Keletas pastebėjimų apie Žemaitijos raudų likučius, *ibid.*, Vilnius, 1998, t. VIII(XV), p. 62–69.

²¹ „Taip pat ateityje nė vienas vyras nė moteris teneatlieka siaubingų apeigų kapinėse ant mirusių draugų bei artimųjų kapo – tegu nerauda, nevaitoja, kaip ligi šiol dar yra įpratę daryti; už šį nusidėjimą bausmė – žiaurus nuplakimas ir trys markės Bažnyčiai ir teisėjui“ (Sembos vyskupo Michaelio Jungės įsakas, 1426?, *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*, t. 1: Nuo seniausių laikų iki XV a. pabaigos, sud. N. Vėlius, Vilnius, 1996, p. 482. 484,485).

ir taip: lot. *fleo* – verkti, apverkti, graudžiai apdainuoti, lot. *flendo* – liūdnas (likimas), o lot. *ululo* – kaukti, staugti, klykti, raudoti, aimanuoti, aimanuojant, raudant šaukti; žodelis *aut* (lot.) tik patikslina ankstesnį žodį²², tai yra: „tegul nerauda, ar tiksliau – neklykia“. Draudimai graudžiai raudoti negalėjo turėti didesnio atgarsio, nes lietuvių tradicinė laidotuvių etika reikalavo mirusįjį apgailėti. Teodoras Narbutas 1835 m. išleistoje knygoje apie lietuvių mitologiją rašė, kad „šis paprotys žmonėse tebegyvuoja iki šiol, nepaisant tiekios politinių ir religinių permainų. Raudotojos yra jaunos ir stiprių plaučių moterys; kai kas nors miršta, nuo to momento iki kūno nuleidimo į kapą jos be perstojo kuo garsiau ir kuo klaikiau klykia, kiek tik gali. Jeigu mirusysis neturėjo jam tinkamos giminaitės, kviečiama pirma pasitaikiusi kaimynė. Nuostabus dalykas, kaip tos raudotojos sugeba išreikšti didžiausią liūdesį, bet stebėtoją labiausiai stulbina jų linksni ir pragiedręję veidai tuo momentu, kai jos liaujasi rėkusios – nueina nuo scenos kaip artistės, visiškai nepaveiktos išpūdžių, kuriuos ką tik vaizdavo žiūrovams. Neturtingų žmonių laidotuvėse nebūna tiek triukšmo, tačiau net jei nebūtų jokios giminaitės, kuri nors moteris iš dievobaimingumo turi paklykauti“. Jis pažymėjo, kad Rusijoje tokių raudojimą, vadinamąjį „*вѣтъ по мертвому*“, 1715 m. uždraudė Petras I sausio 14 d. įsaku²³. Krikščioniškos Lietuvos kaime senovinis velionio garbystymas ir garsus klykavimas ėmė telktis į vieną liūdesio dėl netekties raišką – raudojimą žodžiais išvardijant velionio nuopelnus šeimai, bendruomenei ir tėvynei. Jo plėtrą greičiausiai palaikė XVI a. antikinė literatūra ir Šventuoju Raštu paremtų tradicijų simbolikos, įvaizdžių ir meninių priemonių išgalėjimas Europos laidotuvių poezijoje ir jos estetikos prestižas kilmingųjų laidotuvėse. XVI a. pabaigoje Lietuvoje ją lotyniškai kūrė Vilniaus akademijos studentai²⁴. Iš to laikotarpio ir pirmieji lietuvių raudojimo žodžiais paminėjimai²⁵.

Velionio nuopelnus iškeliančios jausmingos eilės apie mirtį, atsiradusios pirmiausia dvaro aplinkoje, dažnai buvo skirtos įtakingo dignitoriaus ar bendramokslio laidotuvėms bei laidotuvių metinėms, pažymint jas garbystymais. Apverkimo topai buvo viena pagrindinių gedulingosios ir laidotuvių poezijos temų. „Mirtis apibūdinama kaip nepermaldaujamas, visą kūrinį valdantis įstatymas (lex), kurio suvokimas, priklausomai nuo konteksto, neša skausmą [...] arba nuolankumą. [...] Dominuoja visus suliginančios, turtingą ir vargšą, kilmingą ir praečioką vienodai pakertančios mirties paveikslas“²⁶. Lietuvių raudos buitiškesnės, tačiau ir jose, ypač užrašytose Antano Juškos, yra mitologijos pradų. Jos skirtos menkesnį visuomeninį statusą turėjusiems žmonėms, kurių gyvenimo esmė buvo rūpinimasis sava šeima, tad jų poetiškumas persunktas kaimui suprantamais ir artimais anapusinio pasaulio vaizdais. XX a. modernėjant visuomenei pasigesta

²² *Lotynų-lietuvių kalbų žodynas*, antras pataisytas ir papildytas leidimas, Vilnius: Valtėbinė politinės ir mokslinės literatūros leidykla, 1958, p. 69, 245, 626.

²³ T. Narbutas, *Lietuvių tautos istorija*, Vilnius, 1998, t. 1, p. 368.

²⁴ R. Jurgelėnaitė, *Lotyniškoji laidotuvių poezija. XVI amžiaus pabaigos Vilniaus akademijos tekstų retorinė analizė*, Vilnius: Lietuvos literatūros ir tautosakos institutas, 1998, p. 14–16.

²⁵ A. Žičkienė, XIII–XVII a. rašytiniai šaltiniai apie raudojimo būdus, *Tautosakos darbai*, 1998, t. IX(XVI), p. 171.

²⁶ Ibid., p. 23, 24, 81.

estetiškesnės jausmų raiškos, ir didelėje Lietuvos dalyje nevykusios raudos pradėtos parodijuoti. Kita vertus, garbstymo funkciją perėmė iškilmingos kunigo, žymių žmonių ar bent kaimynų kalbos prie kapo. Tik Lietuvos pietryčiuose, Dzūkijoje, kuri iki 1939 m. buvo Lenkijos okupuota ir dėl to išvengė bendros su Nepriklausomos Lietuvos Respublika kultūros raidos, raudos ilgiausiai išlaikė savo pirmąją etinę reikšmę.

Elgesio per laidojimo normose tyrojo asmeninė pagarba mirusiajam, bendruomenės baimė jį užrūstinti, artimųjų pasirengimas jį visur lydėti. Mirtis suvokta kaip tarpinė būseną, slenkstis iš vieno pasaulio į kitą, nepakeičiantis velionių ir gyvųjų poreikių bei galimybių. Pasak P. Dusburgiečio, atsidūrę labai varganoje padėtyje prūsai buvo pratę patys nusižudyti²⁷. Už gyvybės išsaugojimą reikšmingiau buvo iki pat mirties išlaikyti savo pasiektą aukščiausią socialinį statusą ir pilną šeimą, garantuojančią pragyvenimą silpniesiems – moterims ir vaikams. 1205 m. Letonijoje (in Lettonia) viename kaime pasikorė 50 lietuvių moterų, kurių vyrai buvo žuvę. Taip jos tikėjosi vėl su jais susitikti ir drauge gyventi²⁸. 1336 m. Pilėnų gynėjai verčiau pasirinko mirtį negu priešų vergiją. Ritualinė masinė savižudybė senojoje lietuvių pasaulėvokoje atrodė kaip galimybė ištrūkti visiems drauge į laisvę kitame pasaulyje, kuriame priešai nebegalės pasiekti. Iš esmės neetiškas, kraujo keršto šaukiantis ar bent išpirkos reikalaujantis veiksmas – žudyti²⁹, ypač savo artimuosius, paverčiamas etine prievole rūpintis amžina gerove tų, kurie, patekę į nelaisvę, patys ją pasirūpinti nebepajėgs. Dėl to Pilėnuose buvo nužudyti ir vaikai, ir moterys, o kariai noriai priėmė mirtį iš karaliumi Margiriu vadinto vado ir greičiausiai garbingiausios genties moters, kurie paskui nusižudė patys³⁰.

Kaip tolimą atgarsį pasiaukojimo dėl tėvynės laisvės – gentainių ar bendrapiliečių gerovės – krikščioniškoje visuomenėje randame Kristupo Jurkšaičio XIX a. pabaigos užrašuose iš Ragainės apylinkių: „Mano motynėlė, beje, savo tėviškę ir karalių labai karštai mylėjo. Ji tankiai mums, penkiems vaikams, sakydavo: „Vaikai! Kad jūsų ir paskutinis už tėviškę turėtų mirti, tai aš nei ašaros nepraliečiau, bet džiaugčiausi, kad Jūs verti buvote už jos palaimą savo kraują pralieti. Už tėviškę mirti tai garbė“³¹. Toks pasirinkimas ne kartą atsiskleidė XX a. kovose dėl Lietuvos nepriklausomybės: 1918–1920 m., po Antrojo pasaulinio karo rezistencinėje partizanų kovoje, 1972 m. susideginant Romui Kalantai, 1991 m. sausio 13 d., kai tėvynės laisvę iškilo kaip aukščiausias tikslas, o sava ir svetima mirtis buvo neišvengiama priemonė jam pasiekti.

MIRTIS IR JOS SIMBOLIKA

XIX–XX a. užrašytoje tautosakoje ir papročiuose persipina ikikrikščioniškas ir krikščioniškas pasaulio suvokimas. Juos atskirti gana sunku. Vaira Viķe-Freiberga, ana-

²⁷ Petras Dusburgietis, op. cit., p. 89.

²⁸ Henrikas Latvis, Hermanas Vartbergė, *Livonijos kronikos*, Vilnius, 1991, p. 39.

²⁹ R. Batūra, Paaiškinimai, Petras Dusburgietis, op. cit., p. 363.

³⁰ Vygasdas Marburgietis, *Naujoji Prūsijos kronika*, Vilnius, 1999, p. 220.

³¹ K. Jurkšaitis, *Pryvieros, Juodoji knyga*, surinko J. Basanavičius, Vilnius, 2004, p. 46.

lizuodama latvių saulės dainas, pastebėjo jose tris visiškai skirtingus religinius filosofinius modelius – ikikrikščionišką, krikščionišką ir juos jungiantį sinkretųjį – ir pabrėžė, kad iš esmės dėl duomenų skurdumo neįmanoma šių dainų aiškiai priskirti vienai kuriai iš minėtų kategorijų³². Krikščionybė per 600 metų neabejotinai paveikė lietuvių pasaulėjautą ir sudėjo savo prasmes ne tik į poetiškas senąsias metaforas ir simbolius, bet ir naujuose papročiuose atsiskleidžiančias etines pažiūras, kuriose galima atsekti tradicijos sąsajų su krikščionyste. Neretai ir tiesioginėse XIX–XX a. kasdieninės buities realijose ryškėja archajinio suvokimo paralelės.

A. Vyšniauskaitė teigė, kad „Mirimas, anot liaudies tikėjimų, – tai dvasios, sielos, žmonių vadinamos **gyvastimi, gyvata**, atsidalijimas nuo kūno“³³. Kas pasijuto, kad greitai mirs, namiškiams apie tai ir dabar dažniausiai praneša kiek švelnesne forma – *jau šiandien išeisiu, jau eisiu namo*, tuo pabrėždamas, kad materialus kūnas eis į žemę, iš kurios yra kilęs, o siela – pas Dievą. XX a. pradžioje įvairiai manyta, kaip vėlė išeina iš kūno. Vienas iš paliudijimų atskleidžia ir senovinio marinimo būdo, kai būdavo atidaromi langai, durys, krosnies anga ir net dūmtraukio kaištis, priežastį: „Žmogaus siela skirdamasi išeina per kojos kulnį ir iš namo per trobos aukštinį (garniuką) į dangų arba peklą“³⁴. Dažnai manyta, kad ji iš kūno išeina pro burną³⁵ tarsi alsavimas ir kad paskutinį kartą išeidama iš kūno ją ištempia³⁶, o tada „su Dievu prie lovos kalbas“³⁷. Paskutinė skausminga išraiška – „išgeria karčią taurę“³⁸. Tai aiški aliuzija į Jėzaus Kristaus žodžius Alyvų kalne³⁹, prieš pat mirtį ant kryžiaus jam pasiūlytą perrūgusį vyną ir kreipimąsi į Dievą Tėvą⁴⁰.

Lietuvių frazeologizmuose pastebimas atsainus požiūris į savo ir kitų, ypač senų, žmonių mirtį, kai numatomas ar įvykęs faktas būdavo nusakomas netiesiogiai, tik pabrėžiant mirštančiojo kūno būklę (konvulsijų tampomos ar ištiestos kojos, paskutinis atodūsis), velionio padėtį gyvenamojo būsto durų atžvilgiu (kul-

³² V. Vike-Freiberga, Kosmologinė saulė: šis pasaulis, anas pasaulis ir saulės kelias tarp abiejų, *Liaudies kultūra*, 1998, Nr. 1, p. 43.

³³ A. Vyšniauskaitė, Laidotuvės, A. Vyšniauskaitė, P. Kalnius, R. Paukštytė, *Lietuvių šeima ir papročiai*, Vilnius, 1995, p. 443.

³⁴ Šilų vk., Šiaulėnų v., *LTA*, 1442/83; J. Balys, op. cit., t. V, 144–145.

³⁵ Ricieliai, Liškiavos v., Alytaus. aps., *LTA*, 374e (1185); Pakarklių k., Ariogalos v., Kėdainių aps., *LTA*, 1633/72/.

³⁶ „Paskutinį roz išeidama dūšia iš žmogaus, ją ištempia“, Malinavos vk., Aukštadvario v., Trakų aps., *LTA*, 1289/217/.

³⁷ Lylavėnų k., Tauragės v., *LTA*, 1284/83; Giepaičių k., Vegerių v., Mažeikių aps., *LTA*, 1546/118; Cepeliškių I k., Salako v., Zarasų aps., *LTA*, 1483/56; Juodkėnų k., Girkalnio v., Raseinių aps., *LTA*, 1291/15; Girkalnio v., Raseinių aps., *LTA*, 1415/53; „Kai žmogus miršta ir dar rodos kalba ką, tai tuomet jo dūšia kalba su Dievu“, Anykščių v., Utenos aps., *LTA*, 2298 (86⁶⁸); Giepaičių k., Vegerių v., Mažeikių aps., *LTA*, 1546/118; Cepeliškių I k. Salako v., Zarasų aps., *LTA*, 1483/56; Juodkėnų k., Girkalnio v., Raseinių aps., *LTA*, 1291/15; Girkalnio v., Raseinių aps., *LTA*, 1415/53/.

³⁸ Jautmalkių k., Kruopių v., *LTA*, 2272(20).

³⁹ „Aba, Tėve, tau viskas įmanoma. Aitotlink nuo manęs šitą taurę“, *Čventasis Račtas*, Mk14, 36.

⁴⁰ *Čventasis Račtas*, Mk15, 35–36, Lk23, 36, 46, Jn19, 29, 30.

nais, padais ir pan. į duris), rodančią, kad teks jam pasitraukti iš namų ir pan.⁴¹ Šis atsainumas, piktesnis ar atlaidesnis pasišaipymas iš savęs ir kitų buvo archajinis apsimestinis bandymas ritualiniu juoku atsiriboti nuo neišvengiamos mirties.

Pati mirtis suvokiama kaip žmonėms dažniausiai nematoma jėga, apie save pranešanti atsidarančiomis durimis, bildesiais ir neįprastu ją matančių ar bent jaučiančių gyvulių bei paukščių elgesiu: stūgauja šuo, pragysta višta, prie namų gūdžiai ūkauja pelėda, kranksi varnos, kukuoja gegutė, į lango stiklą atsimuša paukštelis⁴². Ją retai kas ryždavosi pavadinti vardu, kad netyčia neiškvieštų, kaip ir kitų mitinių būtybių – velnio (*juodukas ar juodasis, nelabasis, piktoji dvasia*) ar gyvų padarų – rupūžės (*piktvarlė, pamatinė*), vilko (*laukinis*) ir kt., su kuriais nenorėta susitikti. Mirties vardas buvo pakeičiamas užgauliomis leksemomis, atskleidžiančiomis jos atkarią antropomorfinę išvaizdą: *giltinė, mariutė, benosė, kūdoji teta, senmergių teta* ir pan.

Po 900 metų Lietuvoje trukusio mirusiųjų deginimo XIV a. su krikščionyste atsinaujinę palaidojimai žemėje, karstuose, padėjo įsitvirtinti šiam mirties simboliniam įvaizdžiui. Giltinė atitinka Europos krikščioniškų kapinynų palaikus: ilgainiui lieka tik griaučiai ir metalinės įkapės. Lietuvoje jau II a. po Kristaus į kapus dėtas pjautuvus ir dalgis⁴³ – nuo Renesanso Europoje ypatingas laiko ir mirties personifikacijos atributas⁴⁴. Dalgis, kaip pakertantis gyvybę, ilgainiui užgožė archajinį nuodingą mirties igėlimą ir jos simboliu tapo dalgiu ginkluoti numirėlio palaikų trūnėšiai tuščiomis akiduobėmis, apsupti balta lietuviškų įkapių drobule⁴⁵, ar bent kaukolė su sukryžiuotais kaulais. Bažnyčia perėmė velionių palaikus į savo globą. Ji nustatė ir šventino laidojimo vietas, rūpinosi, kad kapinės nebūtų trempiamos gyvulių, turėtų vartus⁴⁶. Iki šiol, tiesa, jau pusiau juokais, daugelyje Lietuvos vietų sakoma, kad juos sergsti paskutinis palaidotas velionis, ir tik nuo jo stropumo priklausys, kaip ilgai mirtis vėl neįsisuks tarp gyvųjų⁴⁷.

XIX a. pabaigoje užrašytose keliuose saktmėse „apie sukvietimą vėlių“ (merginą ir jos mirusį jaunikį) randame ikikrikščioniškas ir krikščioniškas etiško elgesio

⁴¹ R. Kašėtienė, Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai, *Tautosakos darbai*, 2003, t. 18(25), p. 100, 103–107.

⁴² J. Balys, op. cit., t. V, 2004, p. 127–130.

⁴³ P. K. Волкайте-Куликаускаене, А. Б. Лухтан, *Историко-этнографический атлас Прибалтики. Земледелие*, Вильнюс, 1985, с. 63–67; XX a. pr. Kėdainių r. ištvertą dalgį padėdavo prie velionio šono, kad *šaldytų*, kol jis namuose, žr.: I. R. Merkienė, Lietuvos istorijos instituto 1996 metų etnografinės ekspedicijos, *Lietuvos istorijos metraštis*, Vilnius, 1996, p. 517; Seredžiuje, jei sklido blogas kvapas, dalgius dėdavo po mirusiuoju, Pr. Virikas [Virakas], 24, *Iš gyvenimo lietuviškų vėlių bei velnių ...*, p. 13–14.

⁴⁴ „Niekas mirties pjautuvo neišvengs“, R. Jurgelėnaitė, op. cit., p. 84.

⁴⁵ „Giltinė – mirtis, ji pasirodo su dalgiu ant peties ir yra tokia, kaip koks nors žmogus, neturįs mėsos ir tik barškuoja kaulai, o dar prilaikant“, Girkalnis, *LTA*, 1300/484; „Giltinė atrodo kaip žmogaus griaučiai su dalgiu rankoje. Ją mato tik tas žmogus, kuris sunkiai serga arba kuris miršta“, Raseiniai, *LTA*, 1300/577; „Giltinė pasirodo moters pavidalu, balta drobule užsisupusi“, Raseiniai, J. Balys, op. cit., t. V, p. 124–125.

⁴⁶ R. Giedrienė, Senojo nekrokulto apraiškos, *Lietuvių mitologija*, p. 318, 319.

⁴⁷ I. R. Merkienė, Lietuvos istorijos instituto 1996 metų etnografinės ekspedicijos, *ibid.*, p. 517.

su velioniais (mirtimi) normas, kurių nepaisymas galės būti mirtinas. Miręs jaunikis grįžta pas nuotaką, pasirengusią dėl jo palikti šį pasaulį, joja su ja mėnesioje padebesiais, stengiasi, kad ji numestų krikščioniškas sakramentalijas, įjoję į kapines šaukiasi numirėlių merginai sudraskyti arba prajoja pro dvejas kapines (gal jas sergsti paskutinis velionis?) ir kviečia numirėlius prijojęs pragarą. Iš variantų aiškėja, kad susitikimas su mirusiais jaunikiais žada mirtį (ir pragaro kančias), o senos moters ar pačios persekiojamos merginos pasakojimas apie nesibaigiančiomis kančiomis išskaistinamo lino gyvenimą ir krikščioniškos sakramentalijos padeda to išvengti. Šiuo atveju *lino kančios* apsakymas prilygsta slaviškam (baltarusių) tikėjimui, kad užkirsti kelią mirtinoms epidemijoms galintis rankšluostis, kuriam ritualinį augalą – linus – moterys turi per vieną naktį suverpti ir išausti. Jis pakabinamas už kaimo, *ant mirties kelio*, apnešamas apie kaimą, per jį gena gyvulius arba po juo praeina žmonės⁴⁸. Panašią funkciją – apsaugoti bites nuo velionio bitininko – turėjo ant kiekvieno avilio uždedami stuomenys, kuriuos vėliau išdalydavo elgetoms⁴⁹. Mažonoje Lietuvoje XIX a. antrojoje pusėje lietuvininkai vyrai po gedulingų pietų (*pakasytų*) staltiesė panešėdavo keliu, sustoję gaudendavo numirėlį ir grįždavo namo tikėdami, kad velionis nebedrums jiems ramybės⁵⁰.

Sakmių siužeto struktūrinė analizė rodo, kad senojoje pasaulėvokoje merginai mirtis galėjo būti geistina (privaloma?) netekus sužadėtinio (*vedžio*), lygiai kaip mirusioji turėjo teisę būti sutuokta su gyvu jaunikiu, jos palikimą panaudojant bendruomeninėms vaišėms ir po to jaunikį atleidžiant nuo santuokos ryšių⁵¹. Mirtis nepajėgdavo sutrukdyti jaunuoliams simbolinio santuokos ritualo, nes visaverčiu buvo laikomas tik vedęs žmogus. XIX a. pabaigoje – XX a. pradžioje Seredžiaus apylinkėse mirę jaunuoliai ir nusenę viengungiai, jei tik jie buvo nevedę ar netekęšios, kaip vaikai buvo apstatomi žolynais, apkaišomi gėlėmis ir pažibais. „Jaigu lydi jaunikį (kavalių), tai kartais stovi apsirengusios šešios mergaitės – teip kaip veselijoj pamergės –, o kad mergele, tai šeši vaikinai su kvietkomis. Tas kvietkas ir vainikus, kaip tik nabašniką įleidžia į žemę, nupeša nuo galvų ir sumeta į duobę ant grabo; teipogi ir buketus ir kaspinus sumeta ir užkasa“⁵². XX a. viduryje netekėjusią merginą rengdavo nuotakos drabužiais su veliumu (1 pav.), o rūtų vainiką uždėdavo ir senoms⁵³. Greičiausiai su ikikrikščioniškos bendruomeninės etikos reikalavimu išlydėti juos kaip nuotakas ar jaunikius šiek tiek siejasi tarsi juokais mergaičių ištarti frazeologizmai (paskelbti Rasos Kašėtienės): „mane ženysis grabinskas ir lopetinskas“, „tekėsiu gal už grabinsko, gal už lopetinsko“, skirti vienišiams ar besiruošiantiems mirti vyriškiams – „su lopeta apsiženysi“, „seną tik su grabo lenta apžanija“, „jau jį apžanys

⁴⁸ Д. К. Зеленин, *Восточнославянская этнография*, Москва, 1991, с. 99.

⁴⁹ Dusetos, *LTA* 70c/976.

⁵⁰ *Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių...*, p. 11.

⁵¹ Ibid., p. 109.

⁵² Pr. Virikas [Virakas], 24, *ibid.*, p. 13–14.

⁵³ Julija Daukšaitė-Diksienė, g. 1910 m., užr. 1995 m.: V. Ružinskaitė, Laidotuvių papročiai Tauragės parapijos Bernotiskės kaime, *Mūsų kraštas*, Lietuvos kraštotyros draugijos leidinys, 1997, t. 9, p. 76; A. Kiršinaite, Mirčių priežastys ir laidojimo papročiai Šaukėnų parapijoje XIX a. antrojoje pusėje, XX a. pradžioje, *ibid.*, 1999, t. 11, p. 92.

žemė⁵⁴. Krikščionybė atskyrė mirusiuosius nuo gyvųjų ir pasiūlė sakralias priemones apsisaugoti nuo vedybinių išipareigojimų velioniui (lentelė). Kaip ir slavų pasaulyje⁵⁵, Lietuvoje nelaiku mirusieji, savižudžiai ir nužudytieji kaimo pasaulėjautoje ėgavo demoniškų bruožų, keliančių grėsmę gyviesiems, o raudos dėl mirusiųjų pradėtos laikyti trikdančiomis jų ramybę ir trukdančiomis atsiskirti sielai nuo kūno⁵⁶.

XX a. pabaigoje Lietuvoje susiklostė nauji gyvųjų, mirusiųjų ir mirties santykiai. Grubus mirties vyksmo apibūdinimas atrodė neestetiskas ir nelabai etiškas velionio Lentelė. **Ikikrikščioniškos ir krikščioniškos etikos raiška sakmėse apie nuotaką ir mirusį jaunikį**⁵⁷

Ikikrikščioniška etika	Etiško elgesio pasekmės	Krikščioniška etika
Nuotaka rauda mirusio jaunikio	Jaunikis atjoja	Negalima ilgai raudoti numirėlių
Nevedę numirėliai turi susituokti →	Joja su numirėliu į jo šalį	Mirtis panaikina santuokinius išipareigojimus
Į mirusiųjų pasaulį einama su visu turtu →	Pasiimami drabužiai, knygos, rožinis ir škaplieriai	← Mirštant reikia krikščioniškų sakramentalijų
Gyvieji nevengia mirusių mylimųjų →	Kelionė su numirėliu veda į mirtį (pragarą)	Gyvieji turi vengti vaikščiojančių numirėlių
Nuo mirusiųjų agresijos gelbsti jiems atiduodami daiktai: numirėliams numetami drabužiai →	Bėgama nuo numirėlių (mirties)	← Nuo mirusiųjų agresijos gelbsti atiduodamos maldų knygos: numetama arba ant numirėlio uždedama maldaknygė
Numirėlius sulaiko ritualinis tekstas apie lino kančią →	Numirėliai sulaikomi nuo agresijos ir laimima laiko	← Numirėlių nepraleidžia sakralūs dalykai: žegnonė, rožinis, škaplieriai
Reikia turėti gaidį, kad šis nuvaikytų nakties demonus →	Numirėlius išbaido gaidžio giesmė ir nuotaka lieka sveika	← Reikia gaidžio, kad šis visus pakviestų ryto maldai

⁵⁴ R. Kašėtienė, Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai, *ibid.*, p. 103.

⁵⁵ K. Moszyński, *Kultura ludowa słowian*, t. II: Kultura duchowa, cz. 1: Wydanie drugie, Warszawa, 1967, s. 673.

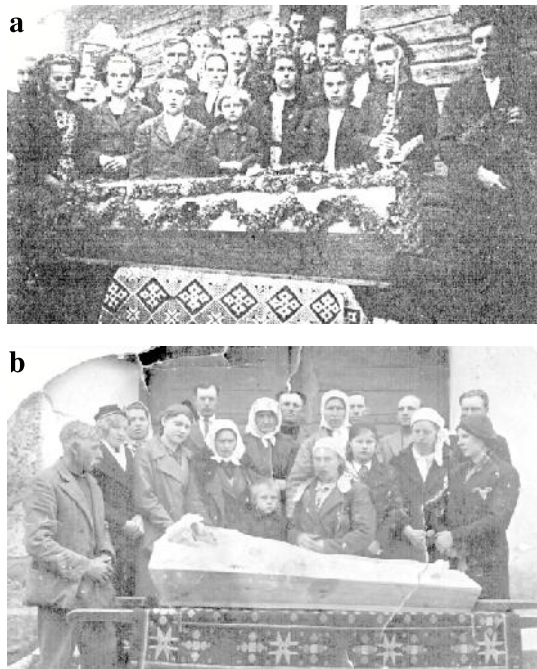
⁵⁶ J. Balys, *op. cit.*, t. V, p. 163–164.

⁵⁷ *Iš gyvenimo lietuviškų vėlių ir velnių...*, p. 106–109.

atžvilgiu: „tokie pasakymai pilni ironijos, pašaipos, netgi piktdžiugos mirus nemėgstamam ar nekenčiamam žmogui. Taip niekada nesakoma apie brangaus, artimo žmogaus mirtį“⁵⁸. Apie ją kalbėdavo aplinkiniais žodžiais kaip apie kelionę į kitą pasaulį, dausas⁵⁹. Dėl krikščionybės įtakos suvokus mirtį kaip žemiškojo gyvenimo pabaigą⁶⁰, frazeologizmuose paprastai nurodomas nutrūkstantis ir nebeatnaujinamas kasdieninis buitinis gyvųjų veiksmas, susijęs su valgymu, apavo dėvėjimu ar žolės mindymu⁶¹. Ši atskirtis rodė, kad kūną palietusi mirtis išvaduoja jį nuo visų materialių poreikių ir atima galią naudotis fizinio pasaulio gėrybėmis.

GROŽIO IR ETIKOS TAPATUMAS XX A. PASAULĖJAUTOJE

Sąvokos *etika* (dora, padarumas, žmonių elgesio normų visuma) ir *estetika* (grožis, gražumas, meniškumas, grožio kriterijų taikymas ir laikymasis) liaudies filosofijoje XX a. pasiekė kaip krikščionybės veikiama ilgalaikių bendruomeninių santykių išraišką, kurioje padarumas ir gražumas tradiciškai persipindavo. Lietuvių kalbos duomenimis, gražiais buvo laikomi ne tik estetiški, bet ir etiškai nepriekaištingi dalykai. *Gražiu* vadinamas *doras*, *teisingas*, *mandagus* žmogus⁶². Kalbant apie elgesį *gražumu* vadintas *padarumas*⁶³, bendravimas *be piktumo*⁶⁴. *Gražiai* – reiškia ir *tinka-*

1 pav.: a – jaunuolio laidotuvės, Jurbarko r., 1948 m.; b – merginos laidotuvės, Trūbakių k., Žemaitija, 1920

⁵⁸ R. Kašėtienė, Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai, *ibid.*, p. 104.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 101–102.

⁶⁰ „Prisikėlimą suvokiame ne kaip grįžimą į paprastą žemišką gyvenimą (toks buvo Lozorius prisikėlimas) ar tam tikrą dvasios būseną. Biblija mato žmogų vientisą, nedaliją jo į sielą ir kūną graikų filosofijos prasme. Prisikėlimas yra viso asmens kokybiškas pasikeitimas, apie kurį apaštalas Paulius sako: „Paskutinis Adomas tapo gyvybę teikiančia dvasia“ (1 Kor15, 45); Brolis Lukas, Pasigailėjimo metui atėjus, *Katalikų pasaulis*, 1996, Nr. 4, p. 2.

⁶¹ R. Kašėtienė, Kaip apie mirtį kalbėjo mūsų senoliai, *ibid.*, p. 105.

⁶² *Lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius, 1956, t. 3, p. 547.

⁶³ „Jau teip padaryti (svečiuose nusigerti) tai nėra gražumo nebegražu“ Sml, *ibid.*, p. 545.

⁶⁴ *Ibid.*

*mai, prisilaikant papročio*⁶⁵. Ši reikšmių sąsaja mums ypač svarbi, kai kalbame apie laidotuves ir su jomis susijusius besikeičiančius paprotinius veiksmus, kai tai, kas buvo etiška, gražu, praranda patrauklumą, nes įsiveržia nauji dalykai, kuriems priskiriama ypatingo, ideologiškai įteisinto *grožio* savybė. Pasak Sauliaus Pivoro, „šandieninis žmogus vertina gražią mirtį, kad ir kaip jis ją suprastų. Tačiau vargu ar būtent ši graži mirtis šiandien yra didelė socialinė ir kultūrinė, jau nekalbant apie egzistencinę, vertybę. Gražios mirties apoteozė išnyko“⁶⁶. Tačiau vis dar pastebimi jos likučiai.

2 pav. Laidotuvės Veliuonos valsčiuje, XX a. 3-iasis dešimtmetis

XX a. lietuvių praktikuota etika reikalavo, kad mirštantysis ar velionis gautų visus jo tikyba atitinkančius dvasinius patarnavimus, kad būtų šeimos, giminės ir bendruomenės pagerbtas gražiomis laidotuvėmis (2 pav.). Lietuvoje ir XXI a. pradžioje mirtis suburia žmones bendram tikslui – tinkamai išlydėti žmogų Anapilin. 1913 m. gimusi Antanina Vilčinskaitė iš Zervynų apie bendruomeninius santykius pasakojo: „Kad būna žmogus silpnas ant patalo, kaimynai ateina, pasimeldžia. Jei su sąmone ligonis, tai dar atsiprašo“⁶⁷. Apie ligonio būklę sprendavo iš jo kalbų ir prašymų⁶⁸. Iki pat XX a. vidurio kaime buvo labai svarbu, kad prie miršančiojo melstųsi namiškiai ir kuo daugiau žmonių. Tikėta, jei bent vienas tarp jų bus geras, – maldos bus išklausytos. Prie miršančiojo atvedavo ir vaikus.

⁶⁵ „Kap miršta, gražiai pašarvoja, aprenčia“ Dbč., *ibid.*, t. 14, p. 532.

⁶⁶ S. Pivoras, *Mirties estetika paskutiniaisiais senosios Lietuvos laikais (1794–1864)*, *Metmenys. Kūryba ir analizė*, Nr. 70, 1996, p. 42.

⁶⁷ Varėnos r., *IIES*, b. 1978 (1–19), l. 12.

⁶⁸ „Giminės lanko mirštantįjį ir kaimynai. Mirštantis dar atsiprašo visų. Guldykit ant žemės, uždekit 6 žvakes, man bus lengviau. Guldykit ant lažkos (lovos – I. R. M.). Taip sakė mama: „Aš Dievulio atsiprašysiu, kad man dovanotų, ir jūs dovanokit“. Kaimynės pasisiūlė bulves nukast. Kaimynė ir sako – ar tavo mama nemirs, kad taip atsiprašinėja?“ (Pranė Gaidienė (Petrušytė), g. 1914 m., Marcinkonys, *IIES*, b. 2257, l. 1).

Vaikai nuo mažens buvo pratinami pažinti mirtį⁶⁹, nes manyta, kad jų skaisčios sielos gali padėti mirštančiojo vėlei palikti kūną, pasiekti dangų ar net sulaikyti piktąją dvasią, kol angelai ją nusives. Mirštantysis turėjo ne tik matyti ir įvertinti savo šeimos ir kaimynų pastangas, bet ir jomis pasinaudoti pagal savo valią, nes visi prašymai skubiai būdavo vykdomi. Jo valia buvo paskirstyti turtą ir net nurodyti, ką papjauti šermenims. Salako apylinkėse, jei mirštantysis prašydavo negiedoti, visi melsdavosi tyliai⁷⁰.

Mirštančiuosius marinti daugiausia buvo moterų pareiga. XX a. pirmojoje pusėje kaimuose ir vienkiemiuose visada atsirasdavo tokių, kurios nebijodavo velionių ir būdavo specialiai pasikviečiamos į pagalbą⁷¹. Gatviniuose kaimuose prie silpno ligonio susirinkdavo kaimynės. XIX a. pabaigos – XX a. pradžios lietuvių religinę pasaulėjautą vaizdingai atskleidė Pranas Virakas: „Regint, kad žmogus jau miršta, uždega grabnyčios žvakę, mirštančiam paduoda į rankas kryželį ir aplink suklaupę skaito maldas prie mirštančio iš bilkokios maldaknygės. Kartais dar kokia drąsi moteris mirštančiam ligoniui prisilenkusi į ausį garsiai šaukia – „Jezus, Marija, Šventas Juozapai, pribūkite prie mano dūšios“...“ Seredžiuje gyveno dvi senos panelės Semuškaitės, jos turėjo Lurde pašventintą mažą varpelį, tai su tuo varpeliu skambindavo, kad jis girdėtų, kol jis visai numirdavo. Sakydavo, kad tas skambinimas nuo mirštančiojo nuvaiko piktąsias dvasias“⁷².

XX a. pirmojoje pusėje prie silpno ligonio nuolat budėdavo, o išvydę merdintį ar vos tik jam numirus net ir vidurnaktį žadindavo visą šeimą ir skubiai duodavo žinią kaimynams mušdami būgną, pakabintą lentą, trimituodami iš anksto pasiruoštais instrumentais ar kaip nors kitaip, o šie skubėdavo atsisveikinti. Manyta, kad pati vėlė, tik atsiskyrusi nuo kūno, eina atsisveikinti su savo gyvuliais⁷³. Tam reikia už-

⁶⁹ R. Račiūnaitė, Krikščioniškos vertybės lietuvių šeimos papročiuose, *Soter*, 2004, Nr. 13 (41), p. 218.

⁷⁰ *LTA*, 2088/190.

⁷¹ „Stupurų (Meškuičių vls.) trobelninkė Teresa Mačekonienė, 74 metų moteris, pasakojo, kad jos numarintų žmonių per dieną nesuskaityti. Marinusį didžius, mažus, senus, jaunos. Vien savo sodžiuje numarinusi apie 30 žmonių. [...] Susirgę senesni žmonės patys ją pasiprašė: „Ateik, Mačekonienė, manęs numarinti“...“ (*M. Čilvinaitė*, Sarginimo, marinimo ir laidotuvių papročiai, *Gimtasai kraštas*, tautotyros vienkartinis leidinys, red. P. Bugailiškis, Kaunas, 1943, Nr. 31, p. 181. Per Pirmąją pasaulinį karą, kai siautė šiltinė, Veliuonos valsčiuje pasiaukojamai visus mirusiuosius eidavo aprengti Juzė Linkuvienė iš Kalvių kaimo (I. R. Merkienė, Kultūrinio teritorinio tapatumo išraiška ir tradicijų pavidalai kaimo gyvenime (XIX a. antroji – XX a. pirmoji pusė), *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 633); „Kaime visada būdavo žmogus, dažniausiai senesnė moteriškė – marintoja. Ją visada kviesdavo ten, kur kas nors sunkiai sirgdavo“ (J. Šliavas, *Žeimelio apylinkės. Kultūros ir švietimo apybraiža*, Kaunas, 1985, p. 73).

⁷² P. Virakas, Žmogaus amžiaus galas. Liga, mirtis, pagrabas, palaidojimas ir jo minėjimai. Seredžiaus apylinkės lietuvių papročiai XIX pabaigoje ir XX amžiaus pradžioje, 1962 m., *IIES*, b. 118 (14), l. 161, 162.

⁷³ „Kada žmogus numiršta, tai jo dušia atsiskyrus nuo kūno eina į kutes atsisveikinti su gyvuliais“, Pašvitinio par., Šiaulių aps., *LTA* 606/116; *LTA*, 549(168).

bėgti už akių⁷⁴, nes kitaip velionis pasiims bent vieną iš jų – jis nugaiš⁷⁵. Gyvuliai ir bitės iš karto esą neskiria žmogaus nuo jo vėlės ir paskui ją nuseka; jei iš anksto sužinoma apie šeimininko mirtį, vėlė atpažįstama ir gyvulių pasiimti nebegali. Matome, kad ir XX a. pradžios lietuvių pasaulėjautoje pastebimi parakrikščioniški tikėjimai: vėlė nori turėti gyvulių, tačiau velionis į savo gyvulius nebeturi teisių. Jie priklauso gyviesiems. Šeimos valia – skirti velioniui gyvulių ar ne ir opozicija – jei nieko neskerdžiama, velionis anksčiau ar vėliau savo dalį pasiima. Taip susiduria dvi etikos sistemos: ikikrikščioniška, reikalaujanti atiduoti velioniui, kas jam priklauso, ir sumodernėjusi, kurioje sureikšminama velionio šeimos ekonominė būklė. Tarp jų įsiterpia bendruomenei palanki etinė nuostata, kad geriau paskersti gyvulį bendruomenės vaišėms.

Vėlė buvo laikoma esmine gyvajam pasauliui atpažįstama žmogaus substancija, kuri turi nuosavybės troškimą ir po žmogaus mirties bando ją realizuoti pasiimdama savo gyvulių gyvastį. Taip atsiskleidžia pirmykštis krikščioniškos maldos „Tėve mūsų“ lietuviškas įprasminimas: Dievo valdžiai „kaip danguje taip ir ant žemės“ suteikiama paralelė – *danguje yra taip, kaip ant žemės*, dėl to velioniui reikia visko, ko ir žemiškajame gyvenime, tik kitais, nematerialios substancijos, pavidalais. Laidotuviams atimta gyvybė tampa velionio nuosavybe. Latvių mitologijos tyrinėtojas Pēteris Šmits pastebėjo, kad latviai per laidotuves tai pat skersdavo gyvulius, būtinai papjaudavo bent gaidį, nes mirusiajam reikia kraujo ir jis vis tiek gyvulį pasiims⁷⁶. Tai rodytų, kad krikščioniškoje pasaulėjautoje įsiterpę senieji baltiški tikėjimai laidotuvių išlaikė etinę normatyvinę reikšmę tol, kol XX a. pabaigoje susiklosčius naujai rinkos ekonomikai prarado tiesioginę funkciją. Velionis, kaip gyvulių šeimininkas, tapo užmirštas, nes supaprastėjo šermenų ruošimo tvarka: vietoje archajinio gyvulių skerdimo perkama skerdiena arba užsakomi jau pagaminti mėsos patiekalai laidotuvių dalyviams.

XX a. per laidotuves velionio namuose stengiamasi tradiciškai elgtis su mirusiuoju – kaip per vestuves su gimtine paliekančia nuotaka. Tai aiškiai matyti gretinant etiškai įprasmintus privalomus pasiruošimus ir susirinkusiųjų elgesį. Prausimas (-asis), šukavimas (-asis), ap rengimas (apsirengimas) gražiais šventiniais, dažniausiai naujais, rūbais, – visi šie veiksmai turi iškilmių kaltininkui suteikti orumo ir išskirtinumo, pabrėžti jo ypatingą padėtį ir kelti aplinkinių

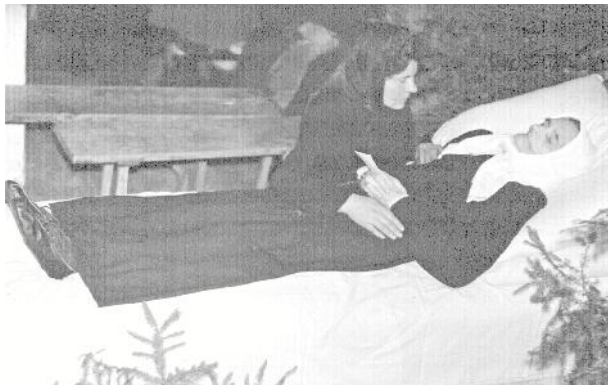
⁷⁴ „Seniau, pasakotoja sako jai pasakojo jos tėvai, kad mirštant gaspadoriui, eina pranešt arkliams ir kitiems stotkams apie gaspadoriaus mirtį. O jeigu turi bičių, taip pat praneša bitėms – nepranešus jos išmiršta. Praneša žodžiais virkaujant“, Ricieliai, Liškiavos v., Alytaus aps., *LTA* 374 c (1184); „Kai miršta šeimininkas ar šeimininkė, reikia nueiti į tvartą ir pasakyti gyvuliams. Jei nepraneši, išstips gyvuliai“, Ilginykų k., Merkinės v., Alytaus aps., *LTA*, 1572/292/.

⁷⁵ „Jei šeimininkas myršta, tai po kelių dienų tame name turi ištikti nelaimė. Sako, kad šeimininkas turi savo dalį pasiimti (kraitį). Neseniai buvo toks atsitikimas: 1933 metais sausio mėn. 2 d. mirė ūkininkas pavardė „B“. Po jo mirties, an antros dienos šeimyna rado tvarte nebegyvą karvę“, Būdvičiai, SN.7, *LTA*, 447/22; „Kai tėvas ar motina numiršta, po jų mirčiai nusideda (nustimpa) tų pačių namų gyvulys“, Sen. Ramonai, Andrejavo v., Suvalkų aps.; „Jeigu numiršta žmogus, tai po kiek laiko nudvės ir jo mylimas gyvulys“, Norių k., Vaškų v., Biržų aps., *LTA*, 337(591).

⁷⁶ P. Šmits, Latvių mitologija, *Liaudies kultūra*, 2002, Nr. 4, p. 61.

pasigėrėjimą. Visiems iškilmių dalyviams su-ruošiamos vaišės. Joms pasibaigus nuotaka (velionis) laiminama, bučiuojama ir atsisveikinus (3 pav.) išlydima iš namų. Nebučiuojami tik mirusieji infekcine liga. Kai labai bijoma mirusiojo, bučiuojama skepetėlė ar apavas, o XXI a. pradžioje dėl naujų estetinių sumetimų tik prisilytina ranka. Bendruomenė išlydi savo narį į nežinomybę, nes niekas negali pasakyti, kaip susiklostys ateitis. Šios paralelės velionį prilygina gyviesiems. Per iškilmes visi stengiasi kalbėti gražius žodžius, sakyti gerus linkėjimus ir parodyti širdgėlą. Grįžimas po laidotuvių šermenų pietums prilygo nuotakos *su-grąžtams*. XX a. pirmojoje pusėje toks bendruomenės elgesys per laidotuves persipindavo su velionio vėlei skirtomis XVII a. ir vėlesnėmis iš kantičkų giedamomis krikščioniškomis giesmėmis. Jose skambėjo užtarimo sielai meldimas ir skaudūs priekaišto žodžiai jau nebegyvam nuodėmingam kūnui (4 pav.).

Šalia velionio reikėjo tinkamai elgtis. XX a. pradžioje buvo manoma, kad gulėdamas ant lentos jis viską girdi. Tik paguldytas į karsną kūnas praranda šį sugebėjimą, o jo vėlė – tik paskambinus varpais. Per laidotuves ji tupi ant krosnies

3 pav. Duktė atsisveikina su motina. Daratos Zilinkienės laidotuvės, Armeniškių k., Seredžiaus apyl. Apie 1960

93

Gryną malonę dėl kožno išrodyk,
Nesutikimus greitai pasigadyk.
Jei rūstinantį pirmas perprašysi,
Meilina Dievą dėl savęs matysi.

Valgydami drauge peną, rūpinkimės, idant vienas kitą neprarytumem. (Šv. Povil. pas Gal. 5.)

4 pav. Pragare. Perspausdinta iš: J. Manni, *Garsas apie Baisybės Dienos Sudo ir kankinimai pragariniai*, Tilžė, 1909

šakalynė, stovi gale lovos ir pan.⁷⁷ XX a. viduryje tikėta, kad siela iš karto eina, „kur jai paskirta, kur užsitarnauta“⁷⁸, arba, kad „Dūšios niekas nemato ir nežino, kur ji nėra. Kai žmogus numiršta, trečią dieną ant Dievo teismo stoja“⁷⁹. Iš duomenų pateikėjų sužinome, ką apie tai žmonės kalbėdavo seniau ir ką kalba dabar. Izabelė Samulienė (Janušauskaitė), g. 1927 m. Tautkaičių k., Sasnavos parapijoje, Marijampolės apskrityje, pasakojo: „Kai žmogus miršta, dūšia išeina iš kūno – taip sakydavo seniau. Dabar kaimo žmonės kalba, kad siela būna šalia kūno, kol jis pašarvotas“⁸⁰. Tai rodo, kad tikėjimai apie vėlės judėjimą nėra nuoseklūs ir visą laiką keičiasi, net laikomi naujais jau užmiršti dalykai. Išlieka tik etinė nuostata, kad apie mirusiuosius reikia kalbėti gražiai.

Šermenims šeima būtinai parūpindavo stipraus gėrimo – alaus ar degtinės, iškep-davo duonos, pagamindavo keletą įprastinių mėsos patiekalų. Bendras valgymas ir gėrimas, leidžiant taurelę ratu⁸¹, turėjo nematomais saitais sustiprinti ryšius tarp atski-rų amžiaus grupių, sujungti ir sutaikyti visą vietinę bendruomenę. Tradicines šeimos surengtas bendruomenines vaišes galima laikyti tam tikra apeigine auka – išpirka, kuri reikalinga didesnei ir reikšmingesnei mirusiųjų bendruomenei, kad ši priimtų naująjį narį. XX a. antrojoje pusėje užrašytais, tiesa, jau tik pavieniui pasitaikiusiais pasako-jimais, paskutinėse – laidotuvių – vaišėse dalyvauja velionis, jo artimieji ir susirinku-sios į laidotuves mirusiųjų vėlės⁸². Vis dar minimi dvasregiai, kurie per šermenis ne-drįsdavę valgyti, nes matydavę ant maisto tupinčias vėles⁸³. Tai rodo, kad iki pat XX a. antrosios pusės lietuvių pasaulėjautoje velionis buvo svarbus savųjų laidotuvių veikėjas, prilygstantis vestuvių nuotakai, kuriai tenka palikti savo tėvų namus ir išeiti visam laikui į svetimą šalį, kur jos laukia kita šeima ir kita bendrija. Jos gražus išly-dėjimas yra ne tik šeimos, bet ir bendruomenės padorumo matmuo.

NAUJASIS LAIDOTUVIŲ ETIKETAS

Mažajoje Lietuvoje bendruomeniniai laidotuvių papročiai XX a. pirmojoje pusėje jau buvo gerokai apnykę ne tiek dėl konfesinių skirtumų, kiek dėl gerokai anksčiau

⁷⁷ „Mirusio žmogaus siela kurį laiką po mirties, kol dar nepagiedota „Aniolas Dievo“, vaikšto pro gryčią ir žiūri, kuris kaip mirusiojo rauda“, Kupiškis, *LTA*, 1282/73; J. Balys, op. cit., t. V, p. 142–143.

⁷⁸ Angelė Bagdonavičienė-Mališytė, g. 1937 m., gyv. Turgalaukio k., Marijampolės sa-vivaldybė.

⁷⁹ Veronika Orliukienė-Šumskaitė, g. 1914 m., Varniškių k., Kapčiamiesčio seniūnija, Lazdijų savivaldybė, *IIES*, b. 2256. l. 8.

⁸⁰ Spėrnės k., Simno apyl., Alytaus r., *IIES*, b. 1991, l. 4.

⁸¹ Šis paprotys Dzūkijoje išliko: „paskui [po laidotuvių] mūsų parapijoje vienur neduo-da alkoholio, kitur duoda: leidžia 1 stikliuką apie stalą. Klebonas draudžia“ (Marytė Tamulevičienė (g. 1953 m.), Paterių k. Leipalingio seniūnija, Lazdijų r., *IIES*, b. 2256, l. 17).

⁸² „Pagraban susirenka dūšėlės, ateina“, Elvyra Čelkonienė, g. 1918 m., Veliuona (Pa-sakoją veliuoniškė Elvyra Čelkonienė, parengė Vyktas Vaitkevičius, *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 1093).

⁸³ Ona Milerytė, g. apie 1901 m., Veliuona, Veliuoniškių porinimai, parengė Povilas Krikščiūnas, *Veliuona*, Vilnius, 2001, p. 1078.

ėmusios plisti naujos nuostatos, paneigiančios mirties viešumą ir ardančios lietuvių tradicinę miršančiųjų maravimo patirtį. Tam turėjo įtakos didesni ryšiai su arealu, apimančiu Angliją, Nyderlandus, industrinę Europą ir XX a. pr. Prancūziją. Philippe'o Ariès nuomone, šiame areale XIX a. antrojoje pusėje prasidėjo požiūrio į mirtį revoliucinis pokytis⁸⁴. Pasak jo, „mirtis, kadaise tokia akivaizdi, nes buvo tokia įprasta, paskendo užmaršty ir pranyko. Tapo gėdingu ir uždraustu dalyku“⁸⁵. Taip miršančiojo parengimas lemtingam išsiskyrimui ir atsisveikinimas su juo ėmė virsti šeimos rūpesčiu.

Tarp lietuvininkų, kaip ir tarp Mažosios Lietuvos vokiečių, lokalinė bendruomenė – kaimas – greitai neteko ankstesnės savo nario išsirengimo į mirusiųjų bendruomenę funkcijos. Ji tapo šeimos privilegija, leidžiančia spręsti, kas turėtų ir kam negalima dalyvauti laidotuvėse. Atsirado nauja oficiali vardinė kvietimo į laidotuves forma – gedulingas atvirukas-pakvietimas, kurio negavęs asmuo šermenyse ir laidotuvėse buvo nepageidaujamas.

Didžiosios Lietuvos dalies kaimuose ir miesteliuose atskiro kvietimo nebuvo laukiama. Užtekdamo pranešti artimiausiems kaimynams, o šie žinią perduodavo kitiems. Netgi Kauno centre XX a. 5-ajame dešimtmetyje namus, kuriuose buvo velionis, ženklino eglėšakių takelis. Juo maldomis pagerbti mirusįjį užsukdavo kaimynai ir iš matymo pažįstami žmonės, ypač daugiau laiko turinčios pagyvenusios moterys, paaugliai ir vaikai, vedami žingeidumo bei asmeniškai suvoktos krikščioniškos pareigos. Atėjusieji klaupėsi, žegnojosi ir meldėsi už mirusįjį. Apžiūrėję velionį, kiek prie jo pastoviniavę ar pasėdėję, dar kartą persižegnoję išeidavo.

Visuomenei diferencijuojantis į tikinčiuosius ir ateistus atsirado pagrindas trumpinti naminių apeigų maldas, kartais ir visiškai jų atsisakyti, kai laidojamasis viešai krikščionybės neapraktikavo arba to nedarė jo šeimos nariai dėl įsitikinimų ar ideologinių įsipareigojimų valdžios institucijoms. XX a. antrojoje pusėje Lietuvoje jos, atstovaudamos naujai nuo religijos atsiribojusiai bendruomenei, kūrė civilinių laidotuvių pagrindus. 1962 m. P. Virakas rašė: „Seredžiaus apeliokėje ligi šiol mire iš viso tik tai du komunistai. Tai jų laidotuvės buvo tokios: pagrabų (šermenų – I. R. M.) visai nedarė. Iš rajono suragino visus komunistus ir komjaunuolius iš Seredžiaus visų mokyklų, iš Vilkijos, Veliuonos ir iš užnemunės Kriukų mokyklos, kad būtina visi pribūtų į laidotuves. Grabą su nabašninku (mirusiuoju – I. R. M.) idėjo į sunkvežimį išpuoštą gelemis ir vainikais. Mokyklų mokiniai pirmiau išsiriokiavę nešė vainikus, dūdų orkestras griežė maršą. Atlydėję į kapines pasakė prakalbas, užkasę grabą ant kapo padėjo vainikus ir visi išsiskirstė kas sau“⁸⁶.

Miršančiojo religiniai jausmai buvo esminė priežastis visoms konfesinėms laidotuvių apeigoms atlikti, nes velionis pats nebegalėjo jomis pasirūpinti. Kaimo etika reikalavo, kad šeimos nariai, kokie bebūtų jų įsitikinimai, privalo per laidotuves atsižvelgti į jo tikėjimą ir tradicinius papročius. Priešingu atveju šeima sulaukdavo lokalinės bendruomenės pasmerkimo. Antai Antkalnės kaime (Kauno apskr., Ve-

⁸⁴ Ph. Ariès, *Mirties supratimas vakarų kultūros istorijoje. Ese rinkinys*, Vilnius, 1993, p. 75, 76.

⁸⁵ Ph. Ariès, *La mort inversée, Archives européennes de sociologie*, 1967, vol. VIII, p. 169–195, cituota iš: Ph. Ariès, op cit., p. 75, 89.

⁸⁶ P. Virakas, *Žmogaus amžiaus galas. Liga, mirtis, pagrabas, palaidojimas ir jų minėjimas*, ibid., l. 174.

liuonos vls.) gyvenęs laisvamanis V. prieš Antrąjį pasaulinį karą palaidojo savo religingą tėvą nekeldamas tuo metu įprastų šermenų, kurių metu susirinkę kaimynai budi prie mirusiojo, gieda laidotuvių giesmes ir gauna kelis kartus pavalgyti. Susirinkęs į šermenis kaimas buvo sutiktas visiškai abejingai, dėl to visi pasipiktinę išsiskirstė. Po laidotuvių tuose namuose tarnavę žmonės apylinkėse paskleidė kalbas apie išmirusias velionio bites, jo namuose kas naktį girdimus ant aukšto žingsnių ir pilstomų grūdų, virtuvėje – mėtomų puodų ir malkų garsus, kitus neįprastus būgius, trukdančius miegoti dalykus. Iš pradžių jų kėlėją bandyta susekti, o nepavykus įveikti maldomis. Ūkį paveldėjęs laisvamanis sūnus po metų surengė tradicines velionio metines su vaišėmis. Jose dalyvavo visas kaimas⁸⁷, nes velionio šeimos ir kaimynų veiksmai vėl atitiko nusistovėjusius etinius reikalavimus.

Po Antrojo pasaulinio karo naujosios sovietų valdžios bauginama visuomenė įdėmiai stebėjo komunistų elgesį ir vertino jį etiniu požiūriu. Antai laidojant Klangių k. mirusią Marutę Cvirkienę, jos sūnus rašytojas Petras Cvirka ne tik dalyvavo gedulingose pamaldose, bet ir klūpojo Veliuonos bažnyčioje prie karsto, tuo sukeldamas daugelio nuostabą. Dar kelerius metus aplinkiniuose kaimuose buvo kalbama apie šį įvykį. Nors P. Cvirka gimtajame kaime pokariu buvo peikiamas dėl Lietuvos nepriklausomybės praradimo ir ūkio nuosmukio, buvo pripažinta, kad velionės atžvilgiu jis pasielgė gražiai ir teisingai.

Per laidotuves kartais atsiskleisdavo velionio dėl suprantamų priežasčių slėptas katalikų tikėjimas, apie kurį žinojo tik patys artimiausi žmonės. Namiškių etika reikalavo jį palaidoti su religinėmis apeigomis, tuo tarpu valdžios institucijų atstovai, mirus visuomenėje žinomam autoritetingam žmogui, imdavosi priemonių, kad būtų valstybės lėšomis surengtos iškilmingos civilinės laidotuvės be religinės atributikos. Laidotuvės tarsi suskildavo į dvi dalis: religines apeigas atlikdavo slapta prieš prasidedant civilinei ceremonijai arba atskirai namuose. Vieni vietiniai papročiai praktikuoti tik šeimoje, kiti išliko kaip esminė naujai sukurto iškilmingo ceremonialo dalis. Taip visuomenėje buvo suformuota regimybė, kad kaimo ir miestelių inteligentija yra visiškai atšlijusi nuo tikėjimo. Jei artimieji viešose patalpose manifestuodavo velionio katalikišką pasaulėžiūrą, kildavo konfliktai, kurie rasdavo atgarsį to meto spaudoje. Ji tapdavo aršia velionio ateistinės pasaulėžiūros ir tik taip suprastos jo tikėjimo laisvės gynėja nuo giminaičių ir kitų artimųjų pastangų išlaikyti krikščioniškas tradicijas.

Tikinčiojo šeima atsidurdavo dviprasmiškoje padėtyje: religinė ir vietinė tradicija reikalavo krikščioniškų apeiginių veiksmų, kurie viešai buvo pasmerkti. Dėl to kartais šeima privalomus apeiginius veiksmus namuose bandė atlikti pusiau slapta, o vietinė valdžia – jų lyg ir nepastebėti. 1930 m. g. Petras Avilionis iš Vaškų prisiminė, kad mokytojas Garšva buvo išmokęs grupelę moksleivių giedoti prie mirusiojo. 1947–1948 m. rudenį ar žiemą „pakvietė gimnazistus sribiteliaus (naikintojo – liaudies gynėjo – *I. R. M.*) žmona prie mirusios dukrytės. Mes 4 nuėjom. Pasakė – berniukai, ilgai negiedokit. Vienas sako – gerai, mes greit. Mums begiedant iš antros pusės atneša saugumo viršininko pavaduotojas vainiką su raudonu kaspinu ir daugiau saugumiečių. Mes biškutį nutilom. Jis sako: giedokit, berniukai, giedokit. Mes giedam. Tai atnešė alaus po stiklinę jiems, davė ir mums. Zampolitui (politinio vadovo pavaduotojui – *I. R. M.*) rusui labai patiko: „Какие красивые пения. Даже книжки

⁸⁷ Iš Liudovikos Jokubauskienės pasakojimų 1958 m., Klangių k., Veliuonos apyl.

есть. Какие молодцы“. („Koks gražus giedojimas. Netgi knygelės yra. Kokie šaunuoliai“ – I.R.M.). Sekančią dieną einant į mokyklą sutinkam mokytoją Garšvą. „Kur buvote vakar?“ „Giedojom.“ „Ar žinot, kur buvot? Vyrų, jei kur, kas, aš nieko nežinau, ir jūs nieko nežinot.“ Tokia ramybė buvo. Tik kitą dieną dar pakvietė ateiti ten pat pagiedot⁸⁸.

XX a. pabaigoje lokalinės bendruomenės įsipareigojimai savo nariui sumenko. Anksčiau padorumas reikalavo užjausti velionio šeimą žodžiu, neturtingam duoti rūbų, maisto⁸⁹. Tvirtiesni ryšiai išliko gatviniuose kaimuose ir miesteliuose tarp artimiausių kaimynų. 1969 m. gimusios Daivos Pečiulienės iš Šeštokų teigimu, kaimynai ir neprašyti ateina „ir prašosi, ką galim padėt: darbu, finansiškai ar kitaip. Tokia nelaimė suburia žmones į krūvą“⁹⁰.

Tradicinius šermenis sudarė maldos ir vaišės. Jose atvykę giminės, pasiturtintys kaimynai ir sunkiai besiverčiantys žmonės buvo pamaitinami 1–2 vakarus ir dar po laidotuvių. Bendrai vakarienei po laidotuvių maisto atsinešdavo ir patys⁹¹. Ši tvarka ilgiausiai išliko Dzūkijoje. Gyvenimo permainas apibūdino šeiminkės pareigas einanti Ona Tamulevičienė (g. 1936 m.): „*Giesminykam duodam valgyti, giminės suvažiuoja. Kai iš šermenų žmonės skirstosi įdeda indėlio giminėms ir šeiminkai: mėsukės kokių vyniotinių, pyrago. Gali duoti, gali ir neduoti. Anksčiau į laidotuves žmonės nešdavosi sūrio, sviesto, kokio kito maisto, dabar duoda pinigų 5 litus ir daugiau. Daugiau duoda giminės. Dabar duonos neneša, perka, kai kas kepa. Kas neturi savo gyvulių, mėsą perka*“. 1982 m. prosenelę palaidojusi Daiva Mikalauskienė (Bonsevičiūtė) pasakojo, kad vaišino visus atėjusius: „truputį pasėdi; po pusvalandžio, kai ruošėsi namo, pakviečiau prie stalo“⁹². XX a. antrojoje pusėje Šiaurės Lietuvoje šermenys – tai didelė puota su gausiais valgymais ir gėrimais, kaip per vestuves, puotaudavo kelias dienas. XX a. 10 dešimtmetyje dėl nepriteklių vis labiau mažėja valgių ir valgymo kartų. Nemažėja tik pavalgydinamų atvykėlių ir su tuo susijusios išlaidos, nes susirenka šeimos nariai, darbo draugai.

XX a. antrojoje pusėje buvusiose kolūkių gyvenvietėse, kuriose susitelkė žmonės ne tik iš tolimesnių apylinkių, bet ir iš įvairių Lietuvos vietų, bendruomeninės etikos nuostatos ėmė keistis. Nebeliko daugelio žmones jungusių saitų – bendrų darbų ir paslaugų, suartinančių kelių kartų žmones. Susvetimėjusi visuomenė kratėsi įsipareigojimų mažai pažįstamiems savo nariams. Jauniems senų svetimų žmonių mirtis nebekėlė jokių liūdnu jausmų ir minčių apie krikščionišką pareigą aplankyti velionį, su juo atsisveikinti maldomis, o išlydėjimas į kapus, kaip ir apskritai laidotuvės, atrodė nepatrauklus, neestetiškas vyksmas. Nedalyvavimas šermenyse ir laidotuvėse pateisinamas labai paprastai – velioniui nieko nesu skolingas. Pradėta laukti asmeniško velionio artimųjų apsilankymo ir pakvietimo. Nuskurdę, besitikintys per laidotuves pavalgyti žmonės šermenyse dalyvaudavo ir lydėdavo į kapines dažniau, nes

⁸⁸ Pasvalio r., *IIES*, b. 2258, l. 16.

⁸⁹ Petras Anilionis, Vaškų k., Pasvalio r., *IIES*, b. 2258, l. 14.

⁹⁰ Lazdijų r., *IIES*, b. 2256, l. 25.

⁹¹ „Dabar maisto į šermenis neneša. Seniau nešdavosi. Seniau ateidami ką nors biskį atsinešdavo. Bet seniai to nedaro. Tai dar mano mamos laikų, anos Lietuvos“, Genovaitė Ališauskienė (Januškevičiūtė), g. 1932 m. Peštuvėnų k., Stakliškių parapijoje, Noragėliai, Lazdijų r., *IIES*, b. 2256, l. 34.

⁹² Lazdijai, *IIES*, b. 2256, l. 21.

paprotys reikalauja visus palydėjusius pakviesti šermenų pietų. Dėl to dalis nepakviestųjų į laidotuves laikė save nepageidaujamais ir į laidotuves nėjo, kad nebūtų sakoma – *atėjo pavalgyti*. Besiklostanti nauja tvarka leidžia velionio artimiesiems išsiversti su menkesnėmis lėšomis, tačiau atsiranda kitų rūpesčių. Tuo tarpu vieni bendruomenės nariai išgyvena, kad jie buvo atstumti nuo velionio, kiti patenkinti, kad turi pretekstą jo nelankyti, tretieji stebisi susidūrę su kito Lietuvos krašto moderniais papročiais⁹³. Jie nenumaldomai veržiasi į šeimos ir bendruomenės santykius su velioniu vis labiau atiduodami jį į šeimos ir jai artimiausių žmonių globą.

ĮČVADOS

1. Iki pat XX a. Lietuvoje išliko priešprieša tarp ikikrikščioniško ir krikščioniško mirties suvokimo. Dviejų pasaulėvokų sandūroje klostėsi normatyvinių tikėjimų kontaminacijos, kuriomis buvo grindžiamas bendruomenei, šeimai ir atskiram individui priimtinas etiškas elgesys su velioniais.

2. Ikikrikščioniška mirtis buvo tos pačios kokybės gyvenimo tąsa. Ji formavo etines normas, skatinusias palaikyti pastovų įsivaizduojamos lokalinės gyvųjų ir mirusiųjų bendruomenės vidinį ryšį kaip fizinės ir transcendentinės egzistencijos tarpusavio sąveikas, garantuojančias gyvųjų saugumą, o mirusiųjų vertės ir jų žemiškojo statuso išlikimą dausose. XX a. išliko svarbus aukščiausias etinis imperatyvas – ginti tėvynę ir jos laisvę.

3. Ikikrikščioniško baltų tikėjimo likučiai po Lietuvos krikšto nejučia tapo krikščioniškos kultūros dalimi. Jie funkcionavo liaudies religijoje susipindami su priklystančiais parakrikščioniškais tikėjimais. Etinių ir estetinių pažiūrų visuma atskirose laiko dimensijose priklausė nuo blokuojamos senos ir visuomenę pasiekiančios naujos, patrauklios kultūrinės informacijos srautų.

4. Mirties simbolika Lietuvoje siejosi su priešistoriniais ir vėlesniais, po Lietuvos krikšto atsinaujinusiais palaidojimais žemėje. Ją išreiškė velionio palaikai su įkapėmis – dalgiu ir drobule. Mirties vardas – tabu. Jis buvo pakeistas daugybe baimę slepiančių, ritualiniam juokui būdingų frazeologizmų. Dėl krikščionybės įtakos neteko etinės prasmės masinės ritualinės savižudybės, ritualinė santuoka su mirusiuoju. Krikščioniška pasaulėvoka atskyrė gyvuosius nuo mirusiųjų, šiems suteikdama atskirą ne pagal turtą, o pagal dvasinius nuopelnus Dievo paskirtą erdvę ir pomirtinę būseną, kurią maldomis gali pagerinti šeima ir bendruomenė.

5. Ikikrikščioniškai etikai būdingi velionio garbstymai ir gedulingi klykavimai dėl krikščionybės ir XVI a. įsigalėjusios laidotuvių poezijos įtakos ilgainiui virto raudų žanru, kuris XX a. didžiojoje Lietuvos dalyje prarado etinę vertę ir buvo išstumtas prie kapo sakomų iškilmingų kalbų.

6. Asmeninės etinės pažiūros ir asmenį veikiantys ideologiniai veiksniai ne visuomet atitiko lokalinės bendruomenės pažiūrų modelį, jau nekalbant apie atskirus visuomenės sluoksnius. Lietuvos kaime išliko bendra tendencija net ir menkai tikin-

⁹³ „Kretingon buvo vestuvė [ir laidotuvės, sako], mes neisim, mūs neprašo, o pas mus, kas nori, tas eina. Jei laidotuvės, visi padeda, kas gali. Darbu, pinigais paremia. Per laidotuves moterys padeda ruošioje, vyrai sutvarko namą, stalus paruošia“. (Vytautas Tamulevičius, Musteikos k., LII 1998 m. etnografinių lauko tyrimų medžiaga, Varėnos r., IIES, b. 2257, l. 3.)

čiųjų šeimose mirstančiuoju ir velioniu pasirūpinti prisilaikant etninių ir vietinių krikščioniškų tradicijų, įvelkamų į besikeičiančių madų rūbą. Kaimo etika reikalavo, kad šeimos nariai, kokie bebūtų jų įsitikinimai, privalo per laidotuves atsižvelgti į mirusiojo tikėjimą ir su juo susijusius papročius. XX a. antrojoje pusėje sumoderinęs gyvenimas ir nusilpę bendruomeniniai ryšiai kaime lėmė naujus gyvųjų santykius su velioniais, perkeldami visą rūpesčių našta ant šeimos pečių.

Gauta 2005 06 15

Irena Regina Merkienė

THE ETHICS OF DEATH IN LITHUANIAN RURAL CULTURE

S u m m a r y

Based on historical, ethnographic and folklore sources, the author analyses how the inhabitants of Lithuanian villages and small towns perceived the needs of the deceased and their own duties, harmonized the differences in the world outlook, and what were the changes in this traditional relation between the alive and the dead in the 20th and early in the 21th centuries.

Up to the very 20th c., in Lithuania survived the controversy between the pre-Christian and Christian perception of death. On the interface between these two attitudes, contaminations of the normative faiths developed as a basis for the ethical treatment of the deceased, acceptable to the society, family and individual (Scheme 1): Pre-Christian death was perceived as the same quality life continuation. It induced the ethic norms that stimulated a constant internal relation within an imaginary local community of the alive and the dead as an interrelation between the physical and transcendental existence, which ensured the safety of the alive and the preserved merit and earthly status in heaven of the deceased. Up to the 20th century survived the importance of defending the motherland and its freedom as the highest ethical imperative. The remains of the pre-Christian faith of the Balts became spontaneously integrated into Christian culture. The symbolics of death in Lithuania was related to prehistorical interment which later, in christened Lithuania, was revived. This symbolics was expressed by the relics of the deceased with the shroud – a scythe and a sheet. The name of death was a taboo. It was replaced by numerous phraseologisms, which serve to hide the fear characteristic of ritual joking. Under the influence of Christianity, mass ritual suicides, ritual marriage to the deceased lost their sense. The Christian world outlook separated the alive from the dead, the latter being granted by God a space and posthumous status not according to one's wealth but depending on his or her spiritual merits.

The eulogy of the deceased and mournful screams, common in pre-Christian ethics, under the influence of Christianity and of funeral poetry popular in the 16th c. in the course of time turned into a unified genre of lament, which in the 20th c. almost in all Lithuania lost its ethical value and was replaced by solemn funeral speeches at the grave. The personal (Fig. 3) and communal (Figs. 1, 2) bidding farewell to the deceased and a specific seeing-off ceremony of unmarried people have survived (Fig. 1). The individual's personal ethic and aesthetic views and the ideological factors that influenced him or her not always coincided with the model of views of a local community. In Lithuanian country, even in poor believers' families, ethics required to observe the ethnic and local Christian traditions clad in the garb of transient fashion while taking care of the dying or the deceased.